

JAZYK VERSUS KONFESIA: UČEBNICE PRE ELEMENTÁRNE ŠKOLY PRED A PO PRIJATÍ *RATIO EDUCATIONIS* (1777)

Eva Kowalská (Bratislava)

Language Versus Confession: Textbooks for Primary Schools before and after the Adoption of the *Ratio educationis* (1777)

Abstract: The educational reforms introduced by Maria Theresa and Joseph II brought significant innovations to the production of textbooks, particularly for primary schools, where textbook collections were to be prepared in vernacular languages. In the case of uncodified languages, this marked the beginning of a long process of textbook development — both in terms of content and linguistic standardisation. For Slovak pupils in the Kingdom of Hungary, this led to a striking and ultimately consequential duality in textbook production, which reinforced an already existing dichotomy between ‘standardised’ languages in Catholic or Lutheran contexts: vernacular speech versus the accepted form of Czech (Biblical Czech). The study examines how this situation influenced the preparation and dissemination of educational texts that aspired, at least in part, to linguistic unification. However, the school administration did not initiate a clear effort to unify or codify the language, also with regard to the confessionally diverse population. As a result, textbooks became a medium for transmitting the form of Czech last standardised by Pavel Doležal (1746) within the Protestant milieu.

Keywords: Maria Theresa – Joseph II – *Ratio educationis* 1777 – primary schools – textbook production – vernacular languages – Czech language – Slovak dialect versus Biblical Czech – linguistic standardisation – confessional duality – Pavel Doležal – Kingdom of Hungary

Škola a učebnice sú vo vedomí moderného človeka nerozlučne späté a každá školská reforma sa vlastne odohráva najmä na ich stránkach. Takéto výsadné postavenie však majú učebnice v rámci školského vzdelávania de facto len od vytvorenia systému školstva: systematické a plošné používanie normovaných učebníc v rámci určitého typu škôl sa stalo bežným až v dobe komplexnej školskej reformy, ktorá v Habsburskej monarchii prebiehala počas panovania Márie Terézie a Jozefa II. a ktorá priniesla so sebou podstatné inovácie aj v oblasti vydávania učebníc. Tie pre elementárne školy mali byť zostavené vo vernakulárnych jazykoch, čo v prípade nekodifikovaných jazykov znamenalo odštartovanie dlhého procesu tvorby učebníc nielen po obsahovej, ale aj jazykovej stránke. V prípade učebníc pre slovenských žiakov v Uhorsku prišlo k zaujímavej a fatálnej dvojkoľajnosti pri produkcii učebníc, keď sa ich prostredníctvom petrifikovala už dlhšie existujúca dichotómia „spisovných“ jazykov v katolíckom, resp. luterskom prostredí. Zdanlivo malý počet titulov, otázka, resp. nepreskúmaná akceptácia učebníc v cieľovom prostredí, a najmä, miera úspešnosti reforiem v podobe počtu zaškolených detí, sú významnými limitmi, ktoré musí historik školstva a kultúry mať neustále na mysli. Napriek tomu, učebnice nie sú a ani neboli produktom, ktorého účinok by sa dal merať bezprostredne: aj taký obmedzený obsah, aký sprostredkúvali napr. šlabikáre alebo čítanky pre elementárne školy, sa stal významným

z hľadiska upevňovania príslušnosti používateľa k jazyku, reprezentujúcemu istú (práve utváranú) kultúrnu entitu. Išlo však o dlhý proces, ktorého dynamika rozhodne nemusela byť očividná pre súčasníkov a rovnako málo ju reflektovala aj historiografia. Dôkladnejší výskum však umožňuje vidieť rôzne fázy preberania, prekladania aj tvorby učebníc, pričom otázka jazyka, v akom boli vydávané, hrala rovnako významnú – a do značnej miery aj pre jazyk samotný – konštitutívnu úlohu. V predloženej štúdiu sa sústredím práve na uvedené aspekty a pokúsim sa identifikovať, nakoľko sa učebnice (pre elementárne školy) stali jedným z nástrojov etablovania češtiny ako spisovného jazyka slovenských evanjelikov a. v.

Proces tvorby učebných textov bol pritom súčasťou rozsiahlej transformácie, resp. samotného formovania celého systému školstva, ktorý sa na území Uhorska vytvoril vlastne až po zavedení *Ratio educationis* (1777). Predošlé typy škôl, z ktorých mnohé presahovali uhorský priemer (napr. evanjelicko-luteránske lýceum v Prešove v čase svojho rozkvetu v poslednej tretine 17. storočia, ale aj kolégiá reformovaných v Debrecíne a Sárospataku) sa rozhodne nedajú označiť za súčasť systému: nielenže im chýbala vzájomná nadväznosť, jednotná organizácia a prepojenie (viď paralelné typy škôl jednotlivých rádov), ale ani ich učivo nebolo často normované v podobe učebníc. Voľba učebnice bola do značnej miery závislá od rozhodnutia zriaďovateľa (napr. rádu¹), alebo vyučujúceho (najmä v prípade protestantských

¹ Jezuiti normovali učebný poriadok svojich škôl aj učebnice v podobe *Ratio atque Institutio studiorum* etc. (1586, vydaný tlačou 1599), podobne piaristi, *Methodus seu Ratio studiorum* etc. (1694). Bližšie RUŽIČKA, 1974, s. 124 – 131, 157 – 162.

škôl), prípadne ich úplne nahrádzalo diktovanie z kompendií, ktoré mal k dispozícii opäť len učiteľ. Následne sa učebné obsahy distribuovali odpismi diktovaných prednášok, ktoré si študenti medzi sebou zdieľali.

Zatiaľ čo vo sfére stredných/latinských škôl a univerzít sa postupne ustálil okruh predpísaných učebníc a najmä od 18. storočia stúpala frekvencia ich používania aj medzi žiakmi/študentmi (i keď často vo forme odpisov ich textov), oblasť elementárneho vzdelania sa musela uspokojiť s odovzdávaním poznatkov len prostredníctvom výkladu učiteľa, ak za taký považujeme dril so žiakmi pri zvládaní základov čítania a písania (aj to nie na všetkých školách). Medzi deťmi z najnižších sociálnych vrstiev, ak ich rodičia vôbec poslali do školských lavíc, bolo však používanie učebnice zriedkavosťou. Ako predlohy pri vyučovaní sa používali jednoduché lístkové abecedáre s predtlačenými vzormi písma, neskôr šlabikáre a najmä katechizmy, ktorých obsah tvoril vlastne aj samotnú učebnú látku. Zostavovatelia, príp. prekladatelia zväčša jednoduchých textov nemali zrejme ani potrebu obrátiť sa so svojou produkciou mimo rámca svojho konfesijného spoločenstva, lokality či nanajvýš úzkeho regiónu; ich produkty mali skôr charakter efemérnych tlačí a tak, paradoxne, zrejme finančne úspešné tituly vydávané vo vysokých nákladoch sa dodnes zachovali len v malom počte exemplárov.² Jazyková podoba týchto textov pritom až do obdobia školských reforiem nepodliehala nejakej záväznej autorite.

Do rúk väčšieho počtu žiakov sa pritom až do cca začiatku 18. storočia, nedostával zväčša ani katechizmus, s ktorým sa tradične spája predstava o obsahu vyučovania v elementárnych školách. Podľa Juraja (György) Bárány, luteránskeho seniora, ktorý ako jeden z prvých zavádzal po Ružomerskej synode (1707) pravidelnú katechizáciu v škole, aj v ich prostredí stále prevažovalo zväčša ústne sprostredkovanie základov viery v kostole, kedy boli pre ňu vyhradené popoludňajšie hodiny v nedeľu.³ Obsah takéhoto vyučovania sa neupevňoval v pamäti prostredníctvom práce s tlačeným textom, ale mechanickým memorovaním. Kázne, hlavný kameň luterských obradov, sa k poslucháčom dostávali tiež najmä ústnou formou, v tlačenej podobe sa s nimi oboznámil len obmedzený počet recipientov. Takáto forma odovzdávania podoby jazyka, ktorý nadobudol status spisovného, napriek tomu spoľahlivo fungovala – a tento fakt možno pripísať zároveň významu cirkevného spevu v protestantskom prostredí. Spevník *Cithara sanctorum*, ktorý sa dočkal niekoľko desiatok vydaní,⁴ sa pritom v priebehu

storočí podstatne rozšíril. Zostavovatelia nových piesní sa bezpochyby pridržali Tranovským použitej jazykovej normy, aby zachovali teologickú konzistentnosť textov a aj ich ucelenosť. Teologické termíny museli byť jednoznačné, vyjadrené a vysvetlené tak, aby nevznikli pochybnosti o ich obsahu a nedávali dôvod k špekuláciám či pochybnostiam o vieroučných otázkach. V katolíckom prostredí sa mládež dostala priamo do kontaktu s katechizmom vydávaným v latinčine len v rámci gymnázií, katechizácia detí na farských (elementárnych) školách prebiehala takmer výhradne práve ústnou formou, aj to často v nedostatočnej miere.⁵ Dôsledkom bola nízka znalosť vierouky, čo ostatne bol jeden z negatívnych podnetov, ktorý naštartoval snahy o reformy elementárneho vzdelávania počas panovania Márie Terézie.

Učebnice pred rokom 1777

Každodenným kontaktom veriacich s teologickým textom sa teda upevňoval vzťah k podobe použitého (počutého) jazyka zrejme viac, ako prostredníctvom učebníc. Vzhľadom na uvedenú východiskovú situáciu sa preto len ťažko dá odhadnúť, nakoľko boli vernakulárne jazyky pred polovicou 18. storočia predmetom systematického vyučovania. Lebo aj keď bola pre „slovenčinu“, ako svoju normovanú češtinu vnímali luteránski vzdelanci a autori, od r. 1685 k dispozícii štvorjazyčná učebnica Jána Amosa Komenského *Orbis pictus*, v jej prípade ešte nešlo o text, normujúci podobu jazyka formou gramatických pravidiel.⁶ Takúto formu mala až od r. 1696 dostupná systematická gramatika Tobiáša Masnicia a od r. 1746 Pavla Doležala.⁷ Priame využívanie týchto odborných príručiek v procese školského vyučovania sa ťažko dokazuje: Minimálne sa predpokladá, že sa tak mohlo diať v rámci štúdia teológie (pri príprave na kázanie) na evanjelickom gymnáziu v Prešporke, vďaka zmenám, ktoré presadil do chodu školy Matej Bel v čase svojho rektorátu (1714 – 1719). Status obligatórneho autora získal práve Pavel Doležal, ktorý upevnil pozíciu češtiny ako spisovného jazyka slovensky hovoriacich luteránov už šlabikárom z r. 1742.⁸ Využívanie jeho učebnice (a zrejme aj gramatickej príručky) sa dá predpokladať nielen v niektorých vyšších evanjelických školách, ale aj pri súkromnom vyučovaní v šľachtických rodinách.⁹ V slovenskom luterskom prostredí sa tak čeština v biblickej i Masniciom a Doležalom modifikovanej podobe stala definitívne pred polovicou 18. storočia oficiálnym a kodifikovaným spisovným jazykom, ktorý sa síce nevyužíval vo všetkých

² Podobne raritné sú dnes niektoré typy kalendárov, tiež vychádzajúce vo vysokých nákladoch. Pozri napr. FRANCOVÁ 2024.

³ Juraj (György) Bárány sa v liste Danielovi Krmanovi z 30. 3. 1716 sťažoval, že ani nedeľné katechizácie v kostole v jeho senioráte neboli všade obvyklé. Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond Zay – Bučiansky archív, Zbierka rkp. Ev. a. v., šk.169: *Epistolarum Tomus XIV*, s. 526 – 529.

⁴ GREŠOVÁ SEKELSKÁ 2021.

⁵ Nízku úroveň katechizácie však konštatovali kánonické vizitácie v rôznych diecézach. Pozri MIHALIK 2012.

⁶ COMENIUS, 1685. Už v názve sa *lingua bohemica*, resp. *böhmische Sprache* identifikuje v maďarskom resp. slovenskom nadpise ako *tóth nyelv* resp. *gazyk slowenský*. Pozri https://oszkdk.oszk.hu/storage/00/01/02/91/dd/1/RMK_I_1338.pdf. Za upozornenie na tento kontext ďakujem recenzentovi/recenzentke štúdie.

⁷ K jej hodnoteniu pozri analýza, ktorú publikoval ĎUROVIČ, 2018. Gramatika zostavená začiatkom 18. storočia Danielom Krmanom (dodnes) nevyšla tlačou.

⁸ *Sama-včjcy abeceda aneb syllabikář* (Bratislava 1742) sa nezachovala, známe je až vydanie z r. 1751. RUŽIČKA 1966, s. 56 – 60.

⁹ Učebnica DOLESCHALIVS 1746 je zastúpená napr. vo fonde Zayovskej knižnice, deponovanom v súčasnosti v Oponiciach. Slovenská národná knižnica, sign. ZAY 03186.

komunikačných formách a situáciách, zato sa však stal jazykom tlačených diel a záväzných teologických textov.¹⁰

Rozkolísanú jazykovú podobu mali pritom spočiatku aj učebnice vychádzajúce z trnavskej univerzitnej (jezuitskej) tlačiarne. Samostatný „slovenský“ šlabikár ako počiatočná učebnica pre katolíckych žiakov sa objavil až r. 1728 a jeho jazyk sa do značnej miery približoval česko-bratskej češtine.¹¹ Hoci podoba jazyka sa stala postupne symbolom konfesijného spoločenstva, zdá sa, že istý čas sa v profánne ladených textoch autori z oboch konfesijných táborov príliš nerozpakovali použiť z dnešného hľadiska (resp. súčasnými autormi takto hodnotenú) slovakizovanú češtinu, a tak ešte viac upevniť jej pozíciu ako všeobecne akceptovaného literárneho jazyka. Za jednu z prvých učebníc, využiteľnú pri vyučovaní „slovenčiny“, ktorá presahovala rámec šlabikára, možno považovať doteraz neznámu a linguisticky nevyhodnotenú štvorjazyčnú (latinsko – nemecko – maďarsko – českú) učebnicu kremnického učiteľa Jozefa Veisa (Josephus Veis, Joseph Weiss) *Formvlae pverilium colloqviorvm* z cca. r. 1750.¹² Hoci existovala už predtým v Levoči u Brewera viackrát vydaná trojjazyčná verzia (latinčina – nemčina – čeština), mohlo ísť o už nedostupný titul.¹³ Podľa údajov na titulnom liste bol editorom miestny učiteľ a organista/kantor evanjelickej školy, ktorý však svoj konfesijne neutrálny text vydal u katolíckeho tlačiaru.¹⁴ Učebnica prinášajúca rôzne dialógy a výrazy (uvedené v druhej časti knihy v podobe slovníčka), s ktorými sa mohli žiaci – chlapci stretnúť v školskom aj bežnom živote, ako aj zaužívané príslovia, však nebola v pravom zmysle slova jeho autorským dielom: ako predlohu použil často vydávané kolokviá norimberského pedagóga, rektora tamojšej školy Sebalda Heydena.¹⁵ Veis zachoval aj pôvodný počet 27 rozhovorov, hoci medzi časom niektoré vydania obsahovali až 35 kolokvií. „Diskutujúcimi“, či vystupujúcimi (lebo rozhovory sa mohli aj inscenovať a predvádzať na školských predstaveniach či skúškach) sú len dvaja protagonisti, A a B, hoci v pôvodnej verzii figurovalo viacero dvojíc žiakov. Možno uvažovať o tom, že Veis pracoval s niektorým zo starších levočských

vydaní, obsahujúcim okrem latinských a nemeckých formúl aj ich české ekvivalenty,¹⁶ čo mu mohlo uľahčiť prekladanie, resp. spracovanie. Aj pre zaradenie maďarčiny mohol mať k dispozícii viacero starších dvoj- či trojjazyčných vydaní, dokonca jedno z nich vyšlo v Prešporoku približne v rovnakom čase, ako jeho tlač.¹⁷ Kniha, zdá sa, mala úspech: okrem vydania u Speisera bola totiž Veisova verzia vydaná aj u Johanna Michaela Landerera.¹⁸

Uvedená štvorjazyčná verzia je raritnou tlačou, unikla pozornosti historikov knižnej kultúry a nie je zaradená do príslušných bibliografií.¹⁹ Za úvahu však stojí autorova motivácia, sprístupniť české (aj maďarské) verzie kolokvií v domácom prostredí banských miest, kde prevládala nemčina: očividne sa nemecky hovoriace obyvateľstvo (resp. žiaci) potrebovalo (malo) vedieť dorozumieť na primeranej úrovni s tými spoluobyvateľmi, ktorých stúpajúci počet avizoval pre budúcnosť väčší podiel na verejnej komunikácii.²⁰ Na druhej strane, forma učebnice odkazuje na prítomnosť slovensky hovoriacich žiakov v škole a v meste: žiaci sa mali ľahkou formou zoznámiť s nemčinou aj maďarčinou, ktorých paralelné ovládanie, spolu s variantom hovorovej (vernakulárnej) slovenčiny sa stalo príznakom multilingválnosti meštianstva v hornom Uhorsku.²¹ Pre žiakov zo slovensky hovoriaceho prostredia však kolokviá mohli na druhej strane slúžiť ako prostriedok pre osvojenie si spisovnej podoby ich jazyka, ktorá sa mimo vybraných škôl nedostala do formálneho obsahu vyučovania. O tom, že učebnica bola zrejme skutočne zaradená do vyučovania, nepriamo svedčí nariadenie Miestodržiteľskej rady adresované magistrátu z r. 1755: podľa neho evanjelická škola, na ktorej Veis (v prameni uvádzaný ako Weiss) pôsobil, nemala presahovať úroveň elementárnej školy, t. j. takej, na ktorej sa nepredpokladalo vyučovanie latinčiny. Jej výučba bola totiž povolená len na gymnáziách, pričom tie evanjelické boli už značne redukované a aj školy s dlhou tradíciou, akou bola aj kremnická, klesli v priebehu prvej tretiny 18. storočia na úroveň elementárnych škôl. Nepovolený status školy potvrdzovalo aj personálne obsadenie, ktoré sa v priebehu

¹⁰ Pozri KOWALSKÁ – HAARMANN 2020.

¹¹ RUŽIČKA 1966, s. 25, 28 – 29.

¹² VEIS 1750a. Staršie štvorjazyčné kolokviá v uvedenej jazykovej kombinácii zatiaľ neboli identifikované, neskôr vyšli dokonca ešte s pridaním ďalšej reči („ilýrčina“, slovinčina) v Prešporoku u Landerera (1774) a v Skalici u Škarnicla po r. 1798. Pozri RIECKE – BOPP – ROSENBERGER 2020, s. 142 – 143.

¹³ HEYDEN 1625, 1635, 1566, 1689.

¹⁴ V Kremnici do 70. rokov 17. storočia pôsobilo významné evanjelické gymnázium, ktoré bolo v období násilnej rekatolizácie načas zrušené, neskôr obnovené, ale len v podobe nižšieho (gramatického) gymnázia. Nebolo už priamo previazané s magistrátom a malo status súkromnej školy. K vývinu škôl v Kremnici pozri KRIŽKO 1975, k neskoršiemu obdobiu RUŽIČKA 1971, s. 275 – 278.

¹⁵ Najstaršie dochované vydanie pochádza z r. 1527 (Erfurt). Bližšie linguistické hodnotenie pozri RIECKE – BOPP – ROSENBERGER 2020, s. 30 – 86; tiež BOPP 2021.

¹⁶ Celkovo sa zatiaľ zistilo 14 vydaní *Formulae* s českou verzou dialógov, u tlačiarov v Prahe a Levoči (Brewer), RIECKE – BOPP – ROSENBERGER 2020, s. 110 – 137.

¹⁷ HEYDEN 1752 (VD18 14320835). RIECKE – BOPP – ROSENBERGER 2020, s. 138 mylne uvádzajú ako miesto vydania Posen, v skutočnosti to bol Prešporok (Posonium). Verzie kolokvií s maďarskými textami vyšli tiež viackrát vo viacerých mestách Uhorska aj inde pred uvedeným vydaním VEIS 1750a.

¹⁸ VEIS 1750b (=K 17680).

¹⁹ Skúmaná tlač sa nachádza v súkromnej držbe, s láskavým povolením majiteľa som ju mala možnosť analyzovať. Knihopis K17680, K17681 aj KLIMEKOVÁ – AUGUSTÍNOVÁ – ONDROUŠKOVÁ 2008 evidujú len vydania u Landerera a Škarnicla.

²⁰ Sociálne motivované kontroverzie medzi etnicky rôznorodým obyvateľstvom napr. v Banskej Bystrici vyústili do etnicky podfarbených sporov. K tomu MARKOV 1973.

²¹ K etnickým pomerom v mestách ŠPIESZ 1983, s. 103 – 112. K ovládaniu jazykov v Uhorsku tiež TÓTH 2000, 130 – 145.

vyšetrovania zistilo: popri rektorovi Johannovi Fridrichovi Carpem (*gramatices rector*) a Josephovi Veisovi (zároveň organistovi v evanjelickej modlitebni) na škole pôsobil aj slovenský učiteľ Michael Bernovič.²² Už z pomenovania funkcií učiteľov bolo jasné, že škola poskytovala vzdelávanie nad požadovaný rámec „len po ľudovú gramatiku“ a žiaci sa latinčinu evidentne učili, ako sa k tomu vlastne Veis sám na titulnom liste zbierky kolokvií priznal.

Hoci Heyden sa považuje za prominentného protestantského autora, jeho vydania s českými verziami rozhovorov vychádzali v Uhorsku aj mimo evanjelického vydavateľského prostredia (Spaiser, Landerer, Škarničl²³) a mali tak zrejme uplatnenie aj v katolíckych školách. Heydenova/ Veisova učebnica bezpochyby prispela k upevneniu pozície slovakizovanej češtiny aj v prostredí slovensky hovoriaceho katolíckeho obyvateľstva Uhorska, hoci neponúkala explicitné gramatické poučky, cez ktoré by sa dala použitá forma jazyka študovať v rámci nejakého samostatného predmetu. Z učebných plánov jezuitských i piaristických gymnázií však vyplýva, že nácvik latinčiny prebiehal v počiatočnej fáze vyučovania práve cez využitie vernakulárnych jazykov a kolokviá, často aj inscenované v rámci školských vystúpení, boli obľúbenou formou štúdia jazykov.²⁴

Uvedené jazykové príručky intencionálne i nepriamo definovali češtinu či jej modifikovanú podobu ako spisovný jazyk, ktorý prenikal pred Bernolákovou kodifikáciou aj do úradných tlačí, pričom významný impulz pre jej upevnenie poskytlo založenie prvých „slovenských“ – *Presspurských novin* (1783–1787). Že to však nebola jednoznačná trajektória, svedčia polemiky o podobe použitého jazyka, ktoré sa počas krátkej existencie novín dostali na ich stránky. Začiatkom 80. rokov 18. storočia sa však oveľa intenzívnejším podnetom pre vyjasňovanie podoby spisovnej reči stala reforma elementárneho školstva, ktoré sa dostalo po prvýkrát pod priame riadenie štátu. Cieľom reformy bolo o. i. sprístupnenie základného vzdelania všetkým obyvateľom Uhorska vo veku, ktorý sa považoval za „škopolovinný“. Autori reformy patrili síce do okruhu katolíckych osvietenecov a mali na mysli poskytnutie spoločného vzdelávacieho minima všetkým obyvateľom bez rozdielu vyznania, to však napriek deklarovanej tolerancii k nekatolíckym náboženstvám nemalo pred vydaním Tolerančného patentu šancu na úspech. Medzi najspornejšími otázkami figurovala kolekcia učebníc, ktoré sa začali vo veľkom vydávať a ktoré sa mali používať na všetkých školách bez rozdielu, ako to *Ratio* v duchu osvietenскеj tolerancie deklarovalo. Luteráni i reformovaní preto vynaložili spoločne koordinované úsilie o odvrátenie zverenia kontroly ich škôl do právomocí školských inšpektorov, ktorí sa grupovali pred r. 1781 výlučne z radov katolíckeho

kléru.²⁵ Odvolávanie sa na tradičnú školskú autonómiu malo úspech a prispelo k poskytnutiu odkladu pre obe protestantské cirkvi, aby sa mohli podrobne oboznámiť so zásadami *Ratio educationis*, vypracovať k nemu prípadné námietky a prispôsobiť svoje školy stanoveným štandardom. Uvedený stav výrazne poznačil prípravu, vydávanie aj šírenie nových učebníc.

Problémy s katechizmom

Najkomplikovanejšiu cestu do škôl mal katechizmus, ktorý zostavil a v rakúskej a českej časti monarchie do užívania presadil Johann Ignaz von Felbiger. Plánovali sa pochopiteľne jeho preklady do jazykov používaných v Uhorsku, predpokladom však bola aprobácia uhorskými biskupmi. V tejto otázke však zaujali nekompromisné stanovisko a Felbigerovu verziu rázne odmietli s poukazom na viacero špecifických teologických pochybení, z ktorých napr. ako mimoriadne zavrhnúťhodný označil ostrihomský vikár výklad o odpustení hriechov, pri ktorom sa údajne úplným mlčaním prešiel význam dobrých skutkov. Aj v tejto otázke podľa neho spočíval jeden zo základných rozdielov medzi katolíckou vierou a nekatolíckmi, a jeho zamlčanie spôsobí skôr škandál, a nie vytúženú jednotu.²⁶ Katechizmus sa stal symbolom ultramontánneho postoja uhorských biskupov, ktorý sa začal práve cez otázky školskej reformy stále viac drať do popredia. Výsledkom bola korekcia niektorých pasáží, aj tak sa však len ťažko dostával do rúk farárov a učiteľov. František (Ferenc) Berchtold, v tom čase už banskobystrický biskup, spolu s vacovským biskupským konzistóriom boli jediní, ktorí ho už začiatkom r. 1778 objednávali do svojich diecéz. Zatiaľ čo vo vacovskom biskupstve počet potrebných nových katechizmov odhadli na 150 (26 v nemčine, 90 v maďarčine a 34 v slovenčine), do banskobystrickej diecézy ich malo prísť 500 v nemčine a rovnaký počet v slovenčine. Počty kusov sa pritom plánovali vzhľadom na počet elementárnych škôl, pričom v každej mal byť k dispozícii aspoň jeden predpísaný exemplár, resp. viaceré, podľa jazykovej situácie v obciach.

Nie je zatiaľ isté, kto a kedy presne vykonal potrebné opravy a prípadné preklady katechizmu do jazykov Uhorska, ale doteraz dostupné pramene hovoria prinajmenej o dvoch: jedným bol bosenský kanonik Ján Roka, Felbigerom designovaný, no napokon nevymenovaný riaditeľ normálnej školy v Bratislave, ktorý vyhotovil preklad skráteného textu inkriminovaného tzv. Veľkého katechizmu (1777) do „ilýrčiny“ (srbského jazyka).²⁷ Druhým identifikovaným je generálny vikár Nitrianskej kapituly barón

²² Za láskavé poskytnutie informácií o vyšetrovaní situácie na evanjelickej škole v Kremnici ďakujem Mgr. Danielovi Haasovi Kianičkov, PhD. Údaje s citáciou archívnych dokumentov uvádza MATUNÁK 1932, s. 265. Matunák odkazuje na Kuriálny protokol z rokov 1755–1758, s. 58–60, uložený Štátnom archíve Banská Bystrica, pracovisko Kremnica, fond Magistrát mesta Kremnica, Mestské úradné knihy.

²³ KLIMEKOVÁ 2010.

²⁴ Podobnú formu sprístupnenia nielen latinčiny, ale aj dobových reálií zvolil rektor gymnázia v Šoprone, Daniel Haynóczy: HAYNOCZY 1738.

²⁵ Bližšie KOWALSKÁ 2000, s. 60–63.

²⁶ Bližšie k argumentácii KOWALSKÁ 2014, s. 133–139.

²⁷ Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár (ďalej MNL – OL), fond C 69, 1785, Schol. Nat., fons 6, pos.1, fol.1 (potvrdenie o korektnosti prekladu z 21. 2. 1780). Roka bol aj autorom prekladu výťahu z Felbigerovho diela *Methodenbuch* do latinčiny *Idea methodi erudiendi juventutem in scholis trivialibus jussu Augustae M. Theresiae, terris suis haereditariis praescriptae*. Vindobonae 1775.

Ján Ľudovít (Johann Ludwig) Schwartz. V jeho prípade však išlo o zapojenie sa do už rozbehnutej akcie prekladu všetkých troch (Veľký, Stredný, Malý) Felbigerových katechizmov do „slovenčiny“, ktoré dostal z poverenia biskupského konzistória na posúdenie. Posudzované preklady boli zrejme pôvodne určené pre školy v Čechách a v Uhorsku neboli vôbec akceptovateľné. Hoci Schwartz už nezasahoval do teologickej „výbavy“ učebnice, jeho pripomienky k zneniu textu boli závažné vzhľadom na úlohu jazyka v interkonfesionálnych vzťahoch. Upozornil totiž na nevhodný preklad, ktorý bol viac „český“ (aj keď sa pridŕžal „eleganťného“ štýlu), než „slovenský“ (*Slavonicus*), čo vyplývalo z používania neobvyklej terminológie, mnohokrát aj vzbudzujúcej pochybnosti o význame textu. V prípade katechizmu, ktorý mal podávať záväzný výklad vierouky, bolo niečo také neprípustné a hrozilo škandalom a ujmom náboženstvu. Katechizmus v danej jazykovej verzii podľa Schwartza nemôže priniesť žiaden úžitok, naopak, správne znenie (t. j. vydanie v hovorovom jazyku) môže pritiahnuť ku katolíckemu vyznaniu aj heretikov, ktorí často nepoznajú nič okrem tejto podoby svojho jazyka.²⁸ Schwartz preto sám iniciatívne pripravil úplne nové texty, ktoré 1. augusta 1780 dostali aprobáciu školskej komisie pri Miestodržiteľskej rade. Tu je vysvetlenie, prečo sa kľúčová učebnica školskej reformy (Veľký katechizmus) v slovenskom znení objavila síce v jednom vydaní už r. 1779, no ostatné, neskôr frekventovanejšie verzie začali vychádzať až od r. 1780 (*Malý* 1780, *Stredný* 1781, *Veľký* znovu 1782).

Do učebnice, ktorá sa masovo začala šíriť naprieč celým „slovensky hovoriacim“ Uhorskom, sa tak dostala dosť podstatne poslovenčená verzia dovtedy použíwanej „Doležalovej“ češtiny. Že to nebolo uspokojivé riešenie, ukázala pomerne rýchla reakcia Antona Bernoláka na danú situáciu a jeho radikálna reforma a kodifikácia. V záhlaví svojich prác totiž jasne odkazuje na použitie jeho diel v štátom kontrolovaných školách (*Scholae nationales*). Uvedené okolnosti umožňujú aj precíznejšie dešifrovať Bernolákovu motiváciu, ktorou podľa môjho názoru nebola ani tak snaha utvárať národný kolektív, ako skôr jasne, aj jazykovo, odlišiť

katolícku časť obyvateľstva od tej evanjelicko-luteránskej. Tento aspekt podporila aj Jozefom II. deklarovaná snaha zaviesť národné jazyky aj priamo do liturgických textov, čo sa síce nepodarilo až do 20. storočia plne realizovať, ale tieto názory formulované profesorom cirkevného práva univerzity vo Viedni Josephom Johannom Nepomukom Pehemom²⁹ našli odozvu aj v generálnom seminári v Prešporke. Tým sa zároveň otvorila cesta pre neskoršiu dvojkoľajnosť pri vydávaní elementárnych učebníc.

Učebnice profánnych predmetov

Rýchla tlač učebníc bola pochopiteľne kľúčová pre dosiahnutie úspechu reformovaných škôl, a školská administrácia jej venovala značnú pozornosť. Na začiatok sa kládol dôraz predovšetkým na sprístupnenie šlabikára, ktorý mal mať dôsledne dvojazyčnú podobu, aby sa s jeho pomocou upevnila znalosť predovšetkým nemčiny.³⁰ Texty šlabikára, ktorý potom vyšiel v rôznych jazykoch používaných v Uhorsku, neboli pôvodné: od samého začiatku sa predpokladalo, že to bude preklad šlabikára a pomocných textov J. I. Felbigera (*A. B. C. Täflein, Buschstabiartabelle a Namenbüchlein*),³¹ ktorý ostatne hral významnú úlohu už pri formovaní a otvorení prvej normálnej školy v Uhorsku 30. júna 1775.³² Keďže v prípade elementárnych textov sa proti ich obsahu – na rozdiel od katechizmu – neobjavili zásadné námietky zo strany uhorských biskupov, išlo len o rýchle zabezpečenie prekladateľov nemeckých textov a ich revíziu. Úlohou vytipovať na túto úlohu vhodné osoby bol poverený inšpektor ľudového školstva, kanonik Gašpar Pál ab Ehrenfels, bývalý poslucháč Josepha von Sonnenfelsa a prvý prednášateľ kamealistiky na univerzite v Trnave.³³

Aby sa produkcia učebníc urýchlila, veľmi rýchlo sa upustilo od zásady vydávania dvojazyčných učebníc pre triviálne (dedinské) školy.³⁴ Ich texty mali byť výhradne v domácom jazyku, aby si aj tí, ktorí nemčinu nebudú potrebovať, si mohli kúpiť lacno predpísaný šlabikár, a nie niektorú z predošlých, neaprobovaných verzii.³⁵ Zároveň sa stanovilo, aby sa profánne predmety nijako nemiešali

²⁸ [...] *Catechismus enim ille, qui pro non Slauorum in Hungaria degentium exstat, non Slauonicus, sed totus Bohemicus est, undefit in eo plurimae reperiuntur voculae, et terminationes, Bohemis quidem opprime clare, et familiares, Nostris autem Slavis, vel obscurae, vel inusitatae, vel prorsus absurdae, ac ridiculae; ut adeo nonnulli locorum Parochi libellos istos propter solam Dialectum Bohemicum Slavis Nostratibus, nec ipsi teruata omnium vocum, et desinentiarum integritate praelegere, nec pro lectione tradere audiant; tum ideo: ne occasione Doctrinae Xtianae apud rudes Nativam linguae Bohemicae elegantiam ignorantes risum promoueat; tum ne ipsius haereticis aliam Linguam praeter Slauonicam non loquentibus, qui pro simili doctrina nostras etiam Ecclesias interdum adeunt, vel tantillam Scandali praebeant occasionem. Quod ut appareat manifestius, praesumo hic sub No. 1 accludere extractum* (pozn. aut.: v dokumente nebol priložený) *vocum nonnullorum in Magno Catechismo reperturum, quae per Slavos nostrates in absurdum huiusmodi sensum facile detorqueri possunt.* MNL – OL, C 69, 1780, Schol. Nat., Miscellanea, fons 3, pos. 54, fol. 97.

²⁹ PEHEM 1783.

³⁰ Nariadenie Márie Terézie zo 4. júla 1777 obsahovalo ustanovenie, ktorým sa zakotvila povinnosť uvádzať text učebníc dvojazyčne, v „materinskej“ reči a nemčine, čím sa malo pomôcť prenikaniu nemčiny do širších vrstiev obyvateľstva. MNL – OL, C 69, 1777, Schol. Norm., fons 11, pos. 1, fol. 12.

³¹ Literárna veda, bibliografia i historiografia napriek tomu považuje za autora textov Révayho, hoci on zrejme tiež bol len prekladateľom Felbigerovej predlohy.

³² Felbiger vypracoval aj plán reorganizácie školy pre meštianske dievčatá pri kongregácii Notre Dame v Prešporke. K úlohe Felbigera pri reformovaní elementárneho školstva v Uhorsku pozri KOWALSKÁ 1998.

³³ KHAVANOVA 2015, s. 108.

³⁴ Reskript Márie Terézie z 19. septembra 1777 a nasledujúce nariadenie z 1. novembra 1777, aby sa v prípade šlabikárov pre dedinské školy, kde sa nepredpokladala výučba nemčiny, upustilo od presadzovanej dvojazyčnosti. MNL – OL, C 69, 1777, Schol. Norm., fons 11, pos. 6, ff. 22 – 23.

³⁵ K tejto otázke KOWALSKÁ 1996b.

s náboženstvom, a tak sa naplnila zásada *Ratio educationis*, že štátom riadené školy majú dávať záruku vyučovania v duchu tolerancie a majú ich navštevovať aj nekatólické deti. Proces prípravy kolekcie šlabikára, učebnice pre výučbu čítania a písania v slovenčine však nebol napriek redukcii počtu titulov bez komplikácií. Priebeh rokovania školskej komisie pri Uhorskej miestodržiteľskej rade prezrádza, aké názory sa v tejto súvislosti presadili. Nediskutovalo sa totiž o podobe jazyka, ale viac o použití grafém pre tlač. Ehrenfels upozorňoval ešte 22. októbra 1777, teda len niekoľko dní pred otvorením nového školského roku na to, že táto otázka stále nebola vyjasnená a argumentoval príkladom šlabikárov používaných v Čechách a na Morave: tie boli tlačené v „nemeckom“ type písma (fraktúrou), zatiaľ čo (dovtedajšie) „slovenské“ zvykli byť tlačené v latinke. Sám pripomínal, že by bolo potrebné zväziť, či sa voľbou fraktúry, ktorá sa ostatne uplatnila v českých a moravských vydaniach šlabikára, neprispieje k ľahšiemu osvojeniu si nemčiny.³⁶ Školská komisia sama túto vec nevedela rozhodnúť a priklonila sa k návrhu inšpektora, aby boli oslovení vynikajúci starší a reči a slovenského písma dobre znali muži, ktorí mali o tom rozhodnúť. Tolerantne „nastavený“ Ehrenfels pozoruhodne upriamil pozornosť na prešporských luteránov – Michala Gombosa a Jozefa Bencúra. Dal tak najavo súhlas s uplatnením jazyka, ktorý bol dovtedy všeobecne známy a jednoznačne normovaný, a tak opäť nechal dvere otvorené češtine (zrejme v redakcii Pavla Doležala). Keď však komisia navrhovaných odborníkov neschválila (mená sú v dokumente preškrtnuté), odporučilo sa nahliadnuť do dokumentov mestského archívu a knižnice zrušených jezuitov a zistiť preferovaný typ písma.³⁷ Po vyriešení problému sľúbil prešporský tlačiar Patzko vydať potrebné učebné texty v priebehu troch týždňov, v skutočnosti sa však s tlačou nezačalo skôr, než začiatkom decembra 1777. Výsledkom bolo vydanie konfesiónalnej neutrálnej verzie šlabikára, ktorá už neobsahovala návod na miništrovanie, litánie a modlitby k Panne Márii.

Lepšiu koordináciu práce na vydávaní rôznych učebníc, nielen šlabikára, prinieslo až zasadanie tzv. Budínskej komisie (máj 1778), ktorá určila ich definitívny počet podľa počtu vyučovacích predmetov.³⁸ Počet učebníc pre triviálne školy, na ktorých sa vyučovalo „in slavakischer

Sprache“ sa napokon ustálil na 12(!),³⁹ pričom zvlášť sa počítalo s vydaním *Methodenbuch*-u, ktorý mal Felbiger upraviť pre potreby škôl v Uhorsku.⁴⁰ Starostlivosť o preklady, resp. ich vydania, opäť pripadla inšpektorom ľudových škôl v jednotlivých školských obvodoch. Prípravu či revíziu slovenských textov chystanej učebnice syntaxe, Čítanky, základov latinčiny, písania rôznych statí, základov fyziky, poľnohospodárstva, uhorských dejín a zemepisu Uhorska mal na starosti okrem Ehrenfelsa aj nový inšpektor ľudových škôl v banskobystrickom školskom obvode, muž z okruhu predsedu komisie pre elementárne školy Františka Berchtolda, exjezuita a banskobystrický kanonik František Xaver Demeter. Je pochopiteľné, že zodpovední inšpektori nemohli byť zároveň autormi všetkých prekladov či nových textov, aj keď v niektorých prípadoch je ich podiel dokázateľný.⁴¹ Pretože tlač sa mala realizovať v budínskej univerzitnej tlačiarni, ktorá získala medziasom na to privilégium,⁴² za najvhodnejšie riešenie sa považovalo angažovať pre spoluprácu učiteľov tamjšej normálnej školy. V prípade slovenských textov biblických dejín, aritmetiky a gramatiky išlo o Juraja Pischa a Michala Hartmana.⁴³ Až keď sa ukázalo, že univerzitná tlačiareň nezvládne obrovské množstvo práce, časť jej produkcie sa presunula do Trnavy a Prešporka, a miestni tlačiarci mohli aspoň načas profitovať zo svojich prv udelených privilégií.⁴⁴ Práve vtedy vstúpil do procesu tvorby učebníc pre štátne ľudové školy aj prešporský učiteľ Juraj Lesák.⁴⁵

V spomínaných počiatočných rokoch zavádzania školskej reformy (1777 – 1781) sa teda stále počítalo s pomerne početnou kolekciou učebníc, prijateľnou aj pre luteránov. No už to, že by mali svoje len s problémami udržiavané školy podriaďiť štátnemu dohľadu, predstavovalo vážne ohrozenie ich autonómie. Učebnice sa preto stali kameňom úrazu rovnako pre nich, ako aj pre katolíkov: aj z ich tábora sa totiž ozývali zásadné výhrady predovšetkým k obsahu textov učebníc, ktoré presadzovali štátne školské orgány. Ak sa napr. v šlabikári uvádzali ako vyučovacia látka modlitby pre katólické deti alebo zásady správania sa žiakov počas (katolíckych) bohoslužieb, boli pre nekatólikov neprijateľné. Ich vynechanie však narazilo zasa na odpor zo strany katólickeho kléru aj verejnosti (rodičov), v tomto prípade sa však vedenie školstva dokázalo presadiť. Výsledkom bolo

³⁶ MNL – OL, C 69, 1777, Schol. Norm., fons, 11, pos. 10, ff. 38 – 39.

³⁷ MNL – OL, C 69, 1777, Schol. Norm., fons, 11, pos. 9, fol. 33.

³⁸ V rámci normálnych škôl sa počítalo celkom so 16 vyučovacími predmetmi, no výučba na tomto type škôl mala prebiehať v nemeckom jazyku. MERKUR 1786, Heft VI, s. 539 – 576.

³⁹ Tento počet sa ustálil k roku 1782. Pozri MERKUR 1786, Heft VI, s. 597 – 598.

⁴⁰ Pozri dokument č. 4 in KOWALSKÁ 1996a, s. 158.

⁴¹ Je to práve prípad F. X. Demetera, ktorý sám bol autorom (resp. prekladateľom) textu učebnice *Vmenj Čzasu* (pravdepodobne pôvodnej nemeckej učebnice *Zeitlehre*, pozri pozn. 49), rovnako ako nemeckej tabuľky biblických dejín. MNL – OL, C 69, 1780, Schol. Nat., Miscellanea, fons 2, pos. 1, fol. 92.

⁴² Privilégium však bolo v rozpore s predošlým, ktoré bolo na desať rokov udelené Kataríne Landererovej, ktorá na tlač učebníc vyčlenila vo svojej oficíne štyri lisy. MNL – OL, C 69, 1780, Schol. Nat., Miscellanea, fons 6, pos. 28, fol. 50–52.

⁴³ Honorár za ich prácu bolo 6, resp. 5 zl. MNL – OL, C 69, 1781, Miscellanea, fons 4, pos. 21, fol. 178–180. Ako prekladatelia učebníc do maďarčiny a rumunčiny sa spomínajú Mikuláš Révay, resp. Simeon Magyar, do taliančiny Mitterpacher. Komisia však celkovo neurčovala priamo prekladateľov, len osoby zodpovedné za vydanie, takže je ťažké jednoznačne pripísať preklady jednotlivým osobám.

⁴⁴ K problematike tlače učebníc KOWALSKÁ 1996b.

⁴⁵ Podľa prehlásenia inšpektora Gašpara Pála ab Ehrenfels, Lesák dostal za šlabikár a učebnice čítania, krasopisu, ortografie a slovenskej gramatiky malý honorár 6 zlatých. MNL – OL, C 69, 1780, Miscellanea, fons 3, pos. 67, fol. 126. Lesák sa sám neskôr označil za korektora slovenských učebníc. MNL – OL, C 69, 1792, Distr. Pos., fons 10, pos. 31, fol. 5.

vydanie nových verzií šlabikárov, ktoré po roku 1780 vyšli s aprobáciou školského vedenia pre potreby ľudových škôl. Učebnice, teraz už po obsahovej stránke akceptovateľné aj pre evanjelikov, boli pritom písané tým typom domáceho „slovenského“ jazyka, ktorý bol dostupný v normovanej podobe a ktorý luteráni vnímali ako svoj spisovný: išlo o češtinu (zrejme v redakcii Pavla Doležala). Ich krátke šírenie do všetkých, aj katolíckych škôl bolo doteraz nie príliš reflektovanou skutočnosťou. Rovnako ako katechizmus, aj učebnice z počiatkov reformy prešli zásadnými zmenami, aby sa napokon v nich uplatnili rôzne varianty spisovného jazyka.⁴⁶

Opäť to boli konfesijné dôvody, ktoré podnietili túto modifikáciu. Ako prvý jej „padol za obeť“ šlabikár, do ktorého sa po zásahu kaločského arcibiskupa Károlyiho, ktorému sa posielali na aprobáciu všetky vydávané učebnice, opäť dostali state o Panne Márii, litánie a ďalšie katolícky príznačné texty. Inkriminované texty sa objavili už v slovenskom vydaní z roku 1782. Pochopiteľne, nekatolíci s niečím takým nemohli súhlasiť a jednoznačne sa postavili proti takémuto postupu. Prvý impulz k náprave prišiel až roku 1784, keď sa začala venovať pozornosť námietkam evanjelikov voči uvedenému vydaniu šlabikára. Predsedníctvo univerzitného senátu (Gabriel Veza a Pavol Makó) spolu s inšpektorom Jozefom Erdélyim odporúčali správcovi univerzitnej tlačiarne odstrániť ešte pred vydaním oficiálneho rozhodnutia v zatiaľ neexpedovaných učebniciach všetko, čo odporuje školskému systému Uhorska. V tejto fáze bol zistením nevhodných miest poverený prepošť J. I. Felbiger ako najvyššia autorita v uhorskom ľudovom školstve.⁴⁷

Preto sa pristúpilo k revízií dovtedy vydaných učebníc, aby sa z nich odstránili podľa evanjelikov nevhodné miesta, urážajúce či neprijateľné pre ich náboženské čítanie, alebo jednoducho presahujúce konfesiónálne neutrálnu rovinu výkladu. Na mienke Banského dištriktu v danej veci, ktorú predložilo riaditeľovi Prešporského školského obvodu (inak evanjelikovi a. v.) Gabrielovi Prónaymu 24. novembra 1785, sa dá dobre dokumentovať posun v hodnotení štátom presadzovaných učebníc.⁴⁸ Na väčšine nemeckých učebníc a slovenskom šlabikári,⁴⁹ ktorý posudzoval superintendent Banského dištriktu Ján Čerňanský,⁵⁰ nenašli tamojší pedagógovia (recenzenti) nič *in verbis vel periodis*, čo

by priamo odporovalo evanjelickému náboženstvu. Podľa nich by vnášanie náboženských aspektov do príslušných predmetov bolo vzhľadom na nový systém školstva, v tom čase už zavádzajúci tzv. (konfesiónálne) zmiešané školy, nevhodné, a preto sa netreba obávať využívania inkriminovaných učebníc. Čo však bolo nevhodné z hľadiska kvality tlače a použitého jazyka, bol opäť šlabikár: jeho reč a tlač ani v najmenšom nekorešpondovali s tým typom spisovného jazyka, ktorý evanjelici používali.⁵¹ Aby sa dospelo k jednoznačnému rozhodnutiu, Uhorská miestodržiteľská rada ako nadriadený orgán sa 26. marca 1787 znovu obrátila na Gabriela Prónayho so žiadosťou o urýchlenie revízie. Hoci prácu zadal odborníkom, predsa aj sám následne zasahoval do textov a venoval pozornosť aj ich jazykovej stránke. Na svoju úlohu bol pripravený odborne aj jazykovo – bol nielen popredným stúpencom osvietenstva a tolerancie a aktérom rokovaní o usporiadaní školstva v Uhorsku, ale dobre ovládal maďarčinu, nemčinu aj slovenčinu.

Procesom uvedeného hodnotenia tak prešli pri slovenských učebniciach tabuľka písania, šlabikár a tri učebnice na výučbu slovenskej gramatiky, krasopisu a pravopisu. Vecné zásahy robil do nich aj učiteľ Štefan Mikuš, ktorý však pozmenil „ortografiu a štýl slovenskej reči“, a prispôbil nemeckú fraktúru slovenskej abecede.⁵² Otvoril tak otázku vyjasnenia typu jazyka, ktorý mali používať oficiálne učebnice. Prónay, aby sa vyhol opätovným nejasnostiam, navrhol do tejto úlohy zaangażovať ďalších významných predstaviteľov slovenskej evanjelickej inteligencie. Bol si vedomý toho, že jazykové úpravy si vyžadujú dokonalé zdôvodnenie a odborné znalosti. Preto za oficiálneho jazykového korektora odporúčal Juraja Ribayho, ktorý zo svojho pôsobiska v Cinkote nemal ďaleko do Budína. Bol by mohol vhodne nahradiť pôvodne navrhovaného profesora tamojšieho gymnázia Andreja Halitzkého (katolíka), ktorý po slovensky vedel veľmi málo. Školská komisia pri Miestodržiteľskej rade sa však znovu rozhodla pre Juraja Pischu z normálnej školy v Budíne, údajne rovnako dobre ovládajúceho slovenčinu, ktorý sa podobnej práce zhostil už r. 1781.⁵³

Uvedené kroky, aprobované školskou komisiou pri Miestodržiteľskej rade, tak napokon v záujme zachovania existencie zmiešaných škôl iniciovali paralelné vydávanie jazykovo rozdielnych učebníc pre „slovenský“ hovoriacich

⁴⁶ K analýze učebníc z trnavskej produkcie pozri KEIPERT 2000; KEIPERT 2011.

⁴⁷ MNL – OL, C 69, 1785, Schol. Nat., fons 1, pos. 2, fol. 1.

⁴⁸ *Protocollum Ecclesiae Evangelicae Schemnitzensis*, Archív evanjelického a. v. cirkevného zboru Banská Štiavnica, sine sign. et fol.

⁴⁹ Posudzované boli učebnice *Anleitung zur deutschen Rechtlesung, - zum Schönschreiben, - zum Rechnen, - zur deutschen Sprachlehre, - zur Erkenntniß der natürlichen Dinge, - zur Meßkunst, Die Zeitlehre, Elementa linguae latinae a A.B.C. aneb tak řečeny syllabikar*.

⁵⁰ Országos Széchényi Könyvtár, rkp. odd., Fol. lat. 2059/II, ff. 133 – 135. Čerňanský (Csernyanszky) už skôr žiadal od duchovných, aby kázali nie „nejakým vznešeným českým štýlom, ale čisto po slovensky“ (*quidem sublimi Bohemico stylo, sed tamen puro Slavico*) a túto reč si najlepšie osvoja z Biblie – išlo mu teda o normovanú bibličtinu. Pozri *Observationes, ad publicam salutem et utilitatem Eccliar. Evang. Districtus Montani eo facilius promovendam, per Rev. Joh. Csernyanszky, collectae*. Evagélius Országos levéltár, Archivum generalis ecclesiae (EOL, AGE), V. 48, fol. 223.

⁵¹ *...quoad Slavonismum ferri simpliciter non potest, cum nec titulo genuino Slavico gaudeat, nec expressionem habeat Slavicam nec orthographiam, nec interpunctionem, nostris puriori expressioni asuetis risum excitans, si itaque apud nos alium Elementarium libellum introducendum malleamus, oportet*. Išlo už o novú „generáciu“ učebníc, zastúpených tlačmi po r. 1784.

⁵² Korektúry vykonané v tomto období, sa stali zrejme podkladom aj pri neskorších vydaniach učebníc. RUŽIČKA 1966, s. 35, hodnotí jazykovú úroveň nasledujúcich vydaní šlabikárov z 90. rokov ako poklesnutú, neberúc do úvahy okolnosť používania učebníc pri výučbe nekatolíckych žiakov v zmiešaných školách, pri ktorých sa uplatnila čeština namiesto už presadzovanej bernolákovčiny.

⁵³ Pozri pozn. 43. Prónayho správa zo 16. 10. 1787 v MNL–OL, C 69, 1787, Schol. Nat., fons 1, pos. 24, fol. 68. Stanovisko Miestodržiteľskej rady tamže, pos. 25, fol. 71 – 76.

žiakov – pre katolíckych žiakov v silno poslovenčenej češtine, resp. bernolákovčine, pre luteránskych v Doležalom normovanej češtine. Akceptovali tým u Slovákov používanie dvoch typov spisovného jazyka, pričom danú situáciu neovplyvňovali násilím v prospech ani jednej zo strán. Ale i tak mohlo dôjsť k sporu o jazykovú stránku textov učebníc, ako sa to stalo pri maďarsko-slovenskom šlabikári, vydanom v roku 1790. Text zostavil katolícky autor, prívržencem odlišnej podoby slovenčiny, než akú zastával korektor obnoveného vydania – luteránsky učiteľ z Pukanca Ján Široký.⁵⁴ Ďalší autor, ktorý chcel presadiť svoju učebnicu na štátom kontrolovaných školách, preto svoje dielo hneď spočiatku koncipoval radšej v dvoch rôznych jazykových podobách, teda osobitne pre katolíckych a evanjelických žiakov.⁵⁵ Vydanie učebnice evanjelického autora, teda v českej jazykovej mutácii, v univerzitetnej tlačiarňi zasa na druhej strane potvrdzovalo jej aprobáciu zo strany orgánov riadenia školstva.⁵⁶

V zozname učebníc, ktoré sa mali pripraviť v „slovenskej“ (bez ohľadu na jazykovú formu) verzii, chýbali učebnice pre predmety, ktoré boli zavedené v mestských školách s viacerými triedami (t. j. v hlavných a normálnych), teda prírodopisu, zemepisu, dejepisu, zostavovania občianskych písomností či staviteľstva. Vedenie školstva rozhodlo, že tieto predmety sa majú vyučovať po nemecky, aby si deti v mestách ľahšie osvojili presadzovaný úradný (a zároveň obchodný) jazyk monarchie.⁵⁷ Aj tu sa však prejavila zaujímavá iniciatíva, ktorou sa tieto zámery narušali. Viacerí luteránski autori⁵⁸ sa podujali zostaviť či aspoň preložiť pre ich školy aj vlastné učebnice, prinajmenej pre oblasť elementárneho vzdelávania. Ich schválenie a prípadné zaradenie do tlače v univerzitetnej tlačiarňi naznačuje zblížovanie školských systémov katolíkov a protestantov, aj akceptovanie *status quo* v otázke používania rôznych typov spisovného jazyka v rámci daného jazykového spoločenstva: rozdielne pohľady na jazyk učebníc pre elementárne školy sa mali riešiť nie na úrovni riadiacich orgánov školstva, ale vnútri spoločenstva.

Pramene:

Evangélikus országos levéltár (EOL), fond Archivum generalis ecclesiae (AGE)

Magyar nemzeti levéltár – nemzeti leveltára (MNL – OL), fond C 69 (Departamentum scholarum nationalium)

BARTOLOMEIDES 1798a: BARTOLOMEIDES, Ladislav. *Geograffia aneb Wypsánj okrsslku zemského s ssesti Mappami vlastnj rukau gehu wyrýtými*. W Bãnskã Bistřicy: Sstefãnj, 1798.

BARTOLOMEIDES 1798b: BARTOLOMEIDES, Ladislav. *Kratičkã Hystorye přirozenj, k pomocy a k dobrému gak včitelů, tak y mlãdeže sskolské sepsaná*. Budín: K. Lan-dererová, 1798.

COMENIUS 1685: *Joh. Amos Comenii Orbis sensualium pictus quadrilinguis etc. Leutschoviae* : Brewer, 1685 (RMK I. 1338)

DOLESCHALIVS 1746: DOLESCHALIVS, Pavllvs. *Grammatica Slavico-bohemica*. Posonii: Royer, 1746 (Knihopis K02058).

HAYNOCZY 1738: HAYNOCZY, Daniel. *ALVMNI SEMPRONIENSES AVG. CONF. Seu, COLLOQVIVM I. Inter duos, Scholae Semproniensis A.C. alumnos, Joannem Vjcaldi, anni 1713, et Joannem Korthod, anni 1738, quorum ille, recordatione fatorum, quae anno 1713 periculo luis pestiferæ, Sempronio in patriam, magistratus urbici auctoritate discedere iussus, subierat, hunc eiusdem mali metu, anno 1738 perterritum discedentemque in patriam, consulatur*. Rkp. v EOL, AGE, I a 12, 15, 5c.

HEYDEN 1625, 1635, 1655, 1689: HEYDEN, Sebaldus. *Formulae puerilium colloquiorum Latina, Bohemica et Germanica lingua etc. Leutschoviae* : Brewer, 1625, 1635, 1655, 1689.

HEYDEN 1752: [HEYDEN, Sebald]. *FORMVLAE PVERILIVM COLLOQVIORVVM GERMANICO-LATINO-VNGARICORVM: PRO PRIMIS TIRONIBUS SCHOLAE NORIMBERGICAE ... CONSCRIPTAE*. Posonii: Johann Michael Landerer, 1752 (VD18 14320835).

KOLLÁR 1825: [KOLLÁR, Jan]. *Čjtanka anebo Kniha k Čjtánj pro mlãdež we školách slowanských w městech a w dědinách*. W Budjně : Krãlowská uniwersická tiskãrna, 1825.

KRMANN 1802: KRMANN, Jan. *Krãtičký wýtah z geograffii Uherské země, učineny a werssowně složený od Jana Krmanna, wětssjch djtek Učitele*. W Lewočy 1802.

KRMANN 1803: KRMANN, Jan. *Wýtah statystiky, prawa a geograffii Uherske kraginy werssowne složený od Jana Krmann, sskoly Ewangelické Klenowske wětssjch djtek Učitele*. W Lewoči 1803.

MATUNÁK 1932: MATUNÁK, Michal. *Cirkevné dejiny mesta Kremnice z roku 1932*. Rukopis a strojopis práce uložený v Štãtnom archíve Banskã Bystrica – pracovisko Archív Kremnica, fond Pozostalost Michala Matunãka.

MERKUR 1786: [KOVACHICH, Martin]. *Merkur von Ungarn oder Litterarzeitung für das Ungarn und dessen Kronländer*. Pest : Lettner, 1786

PEHEM 1783: PEHEM, Joseph Johann Nepomuk. *Abhandlung von Einführung der Volkssprache in den öffentlichen Gottesdienst*. Wien : Sonnleithner, 1783.

Protocollum Ecclesiae Evangelicae Schemnitzensis, Archív evanjelického a. v. cirkevného zboru Banskã Štiavnica, sine sign. et fol.

RIBAY 1795: [RIBAY, Jiří]. *Katechismus o Zdrawj pro obecny lid a Sskolskau Mlãdež. Z Vherského gazyku na slowanský přeložený*. W Pešti : Trattner, 1795.

⁵⁴ Bližšie KOWALSKÁ 1991, s. 72 – 73. Šlabikãre zo začiatku 90. rokov 18. storočia sa doteraz v literatúre neuvádzali. RUŽIČKA 1966, s. 177 – 178.

⁵⁵ Urobil tak napr. Jozef Wagner, učiteľ zmiešanej školy v Brezne, autor návodu na zostavovanie listov a rôznych písomností: vyšli ako WAGNER 1797a, resp. WAGNER 1797b. Na existenciu publikácie Wagnera, avšak len v jednej mutácii, upozornila KRASNOVSKÁ 1985. Obe jazykovo odlišné verzie Wagnerovej učebnice vyšli opakovane aj r. 1808 (Knihopis K16911), resp. 1827 (Knihopis K16911a).

⁵⁶ Takýto postup volil neskôr napr. Ján Kollár v prípade svojej Čítanky: KOLLÁR 1825.

⁵⁷ KOWALSKÁ 1987, s. 35 – 38.

⁵⁸ BARTOLOMEIDES 1798a, b; RIBAY 1795; KRMANN 1802, 1803 a i.

VEIS (cca 1750a): *FORMVLAE PVERILIVM COLLOQUIORVM PER SEBALDVM HEIDEN...IDIOMATE HVNGARICO ET SLAVICO APPENDICEQUE PERQVAM VTILI, ITIDEM QVADRILINGVI SCHOLIS PATRIAE SVAE ACCOMODATAE PER JOSEPHVM VEIS, ORG. ET PAED. CREMN. PROSTANT APVD FRAN. DOMINIC. SPEISER POSONII*, s. d. Publikácia sa nachádza v súkromnej držbe. Knihopis ani ďalšie bibliografie toto vydanie neuvádzajú, nie je ani totožné s:

VEIS (cca 1750b): *FORMVLAE PVERILIVM COLLOQUIORVM PER SEBALDVM HEIDEN QVONDAM CONSCRIPTAE, Nunc vero, Mutatis passim omissisve quibusdam & insuper addito IDIOMATE HVNGARICO ET SLAVICO, APPENDICEQVE PERQVAM VTILI ITIDEM QVADRILINGVI SCHOLIS PATRIAE SVAE PER JOSEPHVM VEIS ACCOMODATE, POSONII LITERIS JOANNIS MICHAELIS LANDERER*, s. d. (Knihopis K17680).

WAGNER 1797a: *Užitečné zbranj nekterych spisu, gako gsu wytahy aneb Konti...kterych v obecnem živote veliky užitek gest... Widane od Jozefa Wagnera pri hlavny Nacionálske missane skoli... Brezna prwnyho učitele... W Banskeg Bistricy 1797.*

WAGNER 1797b: *Vžitečna Sebranj Některých spisů, gako gsau: Wytahy aneb Konty, Kwitancye, Vpsánj dluhů, Swědectwj, Wysvědčenj, Kontraktý, Kssafty, Jnsstancye, a. t. d. gichž w obecnem živote veliký Vžitek gest... Wýdané od Josefa Wagnera, při hlawnny nacyonálské mjssane sskoli... Brezna prwnýho Včitele a Spráwce pro Sskoli Městske. W Baňské Bistricy : Jan Sstefáni, 1797 (Knihopis K16912)*

Literatúra:

BOPP – ROSENBERGER 2021: BOPP, Dominika – ROSENBERGER, Sebastian. Sebald Heydens *Formulae Puerilium Colloquiorum*. Zur Verbreitung und räumlichen Varianz eines Gesprächsbuchs aus der Reformationszeit. *Jahrbuch für Germanistische Sprachgeschichte* 12, 2021, s. 251 – 268.

ĎUROVIČ 2018: ĎUROVIČ, Ľubomír. Pavel Doležal a jeho *Grammatica Slavico-Bohemica* (Pri trojstom výročí narodenia 1700 – 2000). In: ĎUROVIČ, Ľubomír. *Predhistória spisovnej slovenčiny*. Bratislava: Veda, 2018, s. 157 – 165.

FRANCOVÁ 2024: FRANCOVÁ, Zuzana. Akvizícia miniatúrneho dámskeho kalendáríka z roku 1794. *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo* 2024, č. 3, s. 14 – 17.

GREŠOVÁ SEKELSKÁ 2021: GREŠOVÁ SEKELSKÁ, Adriana. Príspevok k vzniku a obsahu *Cithary sanctorum* (1636)* Juraja Tranovského. *Clavibus unitis* 10, 2021, č. 4, s. 1 – 10.

KEIPERT 2000: KEIPERT, Helmut. Das Tyrnauer Slavisch-Lehrwerk von 1780 und seine deutsche(n) Quelle(n). In: LAUER, Reinhard (ed.). *Deutsche und slowakische Literatur. Beiträge von einem komparatistischen Symposium 28. bis 29. Januar 1995 in Göttingen*. Wiesbaden: Harassowitz, 2000, s. 11 – 31.

KEIPERT 2011: KEIPERT, Helmut. Das Tyrnauer Slavisch-Lehrwerk von 1780 und die Entwicklung der grammatischen Terminologie des Tschechischen. In: KUŠE, Holger

/ WOLDT, Claudia (edd.). *Tschechisch und Slowakisch: Nähe und Distanz: Beiträge zum 4. Bohemicum Dresdense, 13. – 14. November 2009*. München: Sagner, 2011, s. 21 – 31.

KHAVANOVA 2015: KHAVANOVA, Olga. Eine universitäre Lehrveranstaltung als universales Instrument. Joseph von Sonnenfels und die administrative Elite der Habsburgermonarchie. In: WENDEHORST, Stefan (ed.). *Die Anatomie frühneuzeitlicher Imperien. Herrschaftsmanagement jenseits von Staat und Nation*. Berlin: DeGruyter / Oldenbourg, 2015, s. 103 – 119.

KLIMEKOVÁ 2010: KLIMEKOVÁ, Agáta. Bratislavský kníhtlačiar Ján Pavol Royer a jeho aktivity pri vydávaní novín a kalendárov. *Studia bibliographica Posoniensia* 2010, s. 149 – 160.

KLIMEKOVÁ – AUGUSTÍNOVÁ – ONDROUŠKOVÁ 2008: KLIMEKOVÁ, Agáta – AUGUSTÍNOVÁ, Eva – ONDROUŠKOVÁ, Janka. *Bibliografia územne slovacikálnych tlačí 18. storočia*. Martin: SNK, 2008.

KOWALSKÁ 1987: KOWALSKÁ, Eva. *Štátne ľudové školstvo na Slovensku na prelome 18. a 19. storočia*. Bratislava: Veda, 1987.

KOWALSKÁ 1991: KOWALSKÁ, Eva. Učebnice pre štátne ľudové školy na Slovensku koncom 18. storočia. *Knihy '90*, Martin: Matica slovenská, 1991, s. 63 – 77.

KOWALSKÁ 1996a: KOWALSKÁ, Eva. Dokumente aus dem Nachlass von Johann Ignaz von Felbiger. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 44 (1996), s. 145–163.

KOWALSKÁ 1996b: KOWALSKÁ, Eva. Odberateľské zázemie bratislavských tlačiarní v 18. a 19. storočí. *Knihy '93 – 94. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry*. Martin: Matica slovenská, 1996, s. 53–63.

KOWALSKÁ 1998: KOWALSKÁ, Eva. Horizonte der Mädchenausbildung im 18. Jahrhundert. In: ČIČAJ, Viliam – PICKL, Othmar (edd.). *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*. Bratislava: AEP, 1998, s. 195–204.

KOWALSKÁ 2000: KOWALSKÁ, Eva. *Evanjelické a. v. spoločenstvo v 18. storočí. Hlavné problémy jeho vývoja a fungovania v spoločnosti*. Bratislava: Veda, 2000.

KOWALSKÁ 2014: KOWALSKÁ, Eva. *Osvietenské školstvo (1771–1815). Nástroj vzdelania a disciplinizácie*. Bratislava: Veda, 2014.

KOWALSKÁ – HAARMANN 2020: KOWALSKÁ, Eva – HAARMANN, Daniela. Konfessionell bedingte Sprache. Die Situation des Slowakischen im 18. Jahrhundert. In: HAARMANN, Daniela – PETROVSZKY, Konrad (edd.). *Language and Society in 18th Century South Eastern Europe / Sprache und Gesellschaft in Südosteuropa im 18. Jahrhundert, Yearbook of the Society for 18th Century Studies on South Eastern Europe* 3, 2020, s. 67 – 83.

Knihopis: Databáze *Knihopis*, dostupné online z: https://aleph.nkp.cz/F/?func=file&file_name=find-b&local_base=KPS

KRASNOVSKÁ 1985: KRASNOVSKÁ, Elena. Administratívno-právna terminológia v predbernolákovskej slovenčine na konci 18. storočia. *Slovenská reč* 50, 1985, č. 6, s. 340 – 351.

KRIŽKO 1975: KRIŽKO, Pavel. *Kremnické školstvo v rokoch 1527 – 1674*. Bratislava: SPN, 1975.

MARKOV 1973: MARKOV, Jozef. *Odras politických zápasov v obecnej správe Banskej Bystrice v 16. – 19. storočí*. Bratislava: SAV, 1973.

MIHALIK 2012: MIHALIK, Béla Vilmos. Parish Priests and Communities in the Diocese of Eger in the Mid-18th Century. In: BARTH-SCALMANI, Gunda – BÜRGSCHWENTNER, Joachim – KÖNIG, Matthias – STEPPAN, Christian (edd.). *Forschungswerkstatt: Die Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert – Research Workshop: The Habsburg Monarchy in the 18th Century*. Bochum: Verlag Dr. Dieter Winkler, 2012, s. 127 – 141.

RIECKE – BOPP – ROSENBERGER 2020: RIECKE, Jörg – BOPP, Dominika – ROSENBERGER, Sebastian. Sebald Heydens ‚Formulae Puerilium Colloquiorum‘. Zur Geschichte eines frühneuzeitlichen Gesprächsbuchs. *Wolfenbütteler Digitale Quellen, 2020* (Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel). [Cit. 10. 1. 2025]. Pripravovaná publikácia dostupná: <http://diglib.hab.de/wdb.php?dir=edoc/ed000267&distype=start&pvID=start>

RUŽIČKA 1974: RUŽIČKA, Jozef. *Školstvo na Slovensku v období neskorého feudalizmu (po 70. roky 18. storočia)*. Bratislava: SPN, 1974.

RUŽIČKA 1971: RUŽIČKA, Jozef (ed.). REZIK, Ján – MATTHAEIDES, Samuel. *Gymnaziológia. Dejiny gymnázií na Slovensku*. Bratislava: SPN, 1971.

RUŽIČKA 1966: RUŽIČKA, Jozef. *Dejiny slovenského šlabikára*. Bratislava: SPN, 1966.

ŠPIESZ 1983: ŠPIESZ, Anton. *Slobodné kráľovské mestá na Slovensku v rokoch 1680 – 1780*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1983.

TÓTH 2000: TÓTH, István Gy. *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe*. Budapest: CEU Press, 2000.

Eva Kowalská

Historický ústav SAV, v. v. i.

Klemensova 19

814 99 Bratislava

Slovenská republika